HERRESÄTEN OCH BONDGÅRDAR

Av professor Gabriel Nikander

Det medeltida Finland ägde ett par hundra adliga sätesgårdar, ett betydande antal i jämförelse med det långt rikare Sverige. Säterierna hos oss var dock i vanliga fall helt små och de underlydande frälsehemmanen endast en liten bråkdel av frälsejorden i moderlandet. Frälseståndet i Finland var således tämligen manstarkt men fattigt. Adelsmännen tjänstgjorde vanligen som krigsbefäl eller som civila tjänstemän, och en del av lönen utgick som skattefrihet för deras jord.

Ännu i början av Gustav Vasas regering utgjorde frälsehemmanen hos oss endast en knapp procent av hela antalet hemman i vårt land, men under de ändlösa fejderna efter det nordiska sjuårskrigets utbrott ökades säterierna till ett halvt tusental och frälsehemmanen till mångdubbelt denna siffra. Den stora reduktionen lämnade antalet sätesgårdar tämligen obeskuret, men förvandlade ungefär hälften av dem till "berustade säterier", som måste åtaga sig det närmaste lika stor skattebörda som vanlig bondejord. Frälsehemmanen minskades till cirka 1800, och båda slagen av frälsejord var därmed för all framtid fastlåst vid de givna normerna.

Under 1700-talet och under det följande seklet uppstod det i inlandet många nya herrgårdar på skattejord, medan längs sydkusten flera stora brukspossessioner

skapades under de för järnhanteringen lysande konjunkturerna, som ytterligare förstärktes av en industrivänlig lagstiftning. Ett viktigt inslag i herrgårdarna, betraktade som produkter av ståndssamhället, utgjorde de talrika officersboställena, som anlades i alla delar av landet och mångenstädes blev pionjärer för en högre både materiell och andlig odling.

Under den gustavianska tiden steg spannmålspriset under en lång följd av år och lantbruket blev därför mera lönande än förut. Följden blev att många civila ämbetsmän skaffade sig lantgårdar, som de skötte vid sidan av sin tjänst. Också detta innebar att jordbruket erhöll ett värdefullt tillskott av skolad arbetskraft, varför lantbruksmetoderna började förbättras. Ett uttryck av denna modernisering var stiftandet av Kungl. Finska Hushållningssällskapet år 1797, det första samfundet i sitt slag i hela det svenska riket och stiftat efter förebilder i Danmark och England. Under alla skiften förblev dock Finland i stort sett ett bondeland med den ojämförligt största delen av jorden i allmogens besittning. I nutiden äges endast 6 procent av all odlad jord av storgods, d. v. s. egendomar med mera än 100 hektar åkerjord. Inte heller det industriella genombrottet under nittonde seklet har vållat någon större förändring. Träförädlingsbolagen äger endast 8 procent av alla landets skogar, medan motsvarande procent i Sverige är 36.

Tänker vi på herrgårdarnas geografiska fördelning i landet, finner vi som naturligt är att de flesta av dem ligger i södra Finland, där klimatet och jordmånen är tjänligast för det större jordbruket. Under medeltiden

låg de flesta säterierna på en smal kustbård mellan de nutida städerna Nystad i väster och Lovisa i öster. Området var då till största delen bebott av en svensk allmogebefolkning, som under korstågstiden hade bosatt sig på den folkrika kusten i Åboland och Nyland. Tidigare hade landsträckan utnyttjats av inlandsfinnarna som periodiskt besökt fångstmark eller s. k. erämark.

Längst i sydväst, mellan Åbo och Nystad, gick den fasta finska bosättningen ända ner till saltsjön, och där fanns således ingen plats för svenska bondekolonister. Inte desto mindre ligger det en hel svärm av urgamla adelsgårdar i denna trakt, som ibland kallas "Herrgårdshörnet".

Om vi söker en förklaring till denna egendomliga företeelse, kan man uppställa antagandet att den svenska statsmakten i ett tidigt skede ville trygga sitt välde här genom implantering av tätt liggande adelsgårdar, som sannolikt ägde någon form av försvarsverk. En antydan om arten av dessa befästningar äger vi i ett egenartat språkbruk i det finska Åboland. Allmogen där kallar nämligen kyrkornas klockstaplar *kell-kastari*, något som kunde översättas med *klock-kastal*. Synbarligen har finnarna tidigast känt ordet kastari i betydelsen av försvarstorn och sedan har de överfört benämningen på klockstaplarna, då dessa kom i bruk. På en och annan av de gamla gårdarna står det kvar medeltida rester av små gråstenshus, som kan anses som efterföljare till kastalerna. I vanliga fall var boningshusen på medeltidsgårdarna träbyggda; gränsmarksadeln liknade också i detta hänseende storbönderna i trakten.

Först från Gustav Vasas tid har vi något så när fylliga uppgifter om herrgårdarnas byggnadssätt och inredning. Liksom kung Göstas långa regering i så många andra stycken utgjorde en fortsättning av medeltidens hushållning, så hade livsföringen på herrgårdarna mycket starka rötter i det förgångna, och detta i både stort och smått.

Ett säteri på 1500-talet bestod liksom storbondegården långt fram i tiden av två byggnadskomplex, mangård och ladugård, uppförda på något avstånd från varandra. Husen kring mangården var låga, nävertäckta parstugor av obilat, fjärbrunt timmer. Fönsteröppningarna var låga och breda och husporten inramades av kraftiga dörrgåtar, som i bästa fall utsirades med präktiga snidenier. En svensk, som är förtrogen med de gamla gårdarna på Skansen, bör tänka på den ståtliga Älvrosgården, som bättre än de flesta bevarade byggnadsverk kan ge oss en vision av en finländsk adelsgård under Vasatiden, om också anläggningstypen här är nordsvensk med endast ett gårdstun.

Den äldre Vasatiden medför hos oss två väsentliga framsteg: i stället för den öppna ärilen mittpå stuggolvet med dess rökfång i taket börjar man mura fönsterställda spisar med en skorsten upp genom taket, och i stället för pergament eller djurhinnor sätter man in helt små glasrutor i fönstren i ett nätverk av blyspröjsar. Ärilstugan med dess sotglänsande tak och väggar omskapas härigenom till en *sparrstuga*, som fortfarande saknar mellantak. Också sparrstugans tak och väggar kunde med tiden bli tämligen mörkhyllta av ålder och talgdanksrök, men den var likväl en dager mot ärilstugan.

Från medeltiden hade man ärvt seden att till de stora högtiderna och gästabuden "draga" stugans väggar och tak med ljusa takdräkter och färgstarka, vävda eller sömmade bonader. Seden upplevde en ny efterblomstring under hela Vasatiden, ja i borgerliga kretsar också under karolinsk tid. Man använde som väggklädsel lingsmak, över fönstren uppsatta bonader i dubbelvävnadsteknik, som tillät en rik mönstring av ytorna med stiliserade motiv. I "korssöm" kunde man självfallet åstadkomma ett lika grant mönsterspel. I mitten av 1500-talet kom också de gobelängartade flamskvävnaderna i bruk. De lämpade sig väl för figurframställning, men då de blev så dyra i utförandet nyttjades de mest som "tavlor" på de lägre väggfälten mellan fönstren. Under den yngre Vasatiden blev de likväl vanligare. Så hade fru Sigrid Konung Eriks Dotter på Liuksiala gård en myckenhet av hyender och bänkdynor i flamskvävnad. I sin rika tatabur hade hon också några "turkiska tapeter" och sådana fanns också på granngårdarna.

I trettioåriga krigets slutskede inträffade en verklig strömkantring i våra herrgårdars byggnadskultur. På de pampigaste godsen som det Flemingska Villnäs och det Creutzska Sarvlax framträder renässansidén om symmetrins allmakt redan i generalplanen, genom att dessa gods bebyggdes med corps de logis och flyglar. Andra storgårdar nöjde sig med att göra gårdstunen strängt kvadratiska. I boningshusens planlösning skedde ännu större förändringar. I stället för den brokiga mångfalden av småhus kring tunet övergick man till att bygga endast en stor "herrebyggning" med plats för ett par rymliga salar och hela sviter av mindre rum. De me-

deltida namnen på bostäderna försvinner. I stället för borgstuga, frustuga, jungfrubur och nattstuga talar man om kamrar rätt och slätt. Också fasaderna göras mer symmetriska än förr, och som takform börjar man använda det höga "holländska" taket eller det svenska säteritaket med dess lanternin eller "italan". De endast till högtiderna uppsatta bonaderna ersättas småningom med vävda eller målade tygtapeter. Den äldre "tagelfasta" inredningen ersättes med flyttbara möbler, som till en början består av skåp, stolar och bord i mörk och tung tysk renässans eller barock. Den representativa grundtonen talar lika stark i den karolinska herrgårdsinteriören som i tidens etikettskick och ceremoniösa livsföring i övrigt. På många säterier påbörjar man uppförandet av ståtliga träslott, då den stora reduktionen med ens sätter spärr för alla sådana planer.

Den efterkarolinska tiden med dess livliga sjöfart på Västerhavet får hos oss starka inslag av holländsk och engelsk inredningskonst med dess ansatser till modern komfort. Stilnyansen övergår i sin tur omärkligt till rokoko, som hos oss ännu använde rätt mörka färger. De ljusa och lätta interiörerna kommer egentligen med den gustavianska epoken, då byggnadsskicket också anpassar sig efter de nya stilidealen med mansardtaket som ledande takform under ett halvt sekel. Sedan kommer den nyantika fasen med låga valmtak, tempelgavlar och kolonnställningar, hos oss som på alla andra håll i Europa. Empirestilen blir den mest spridda byggnads- och inredningsstil, som någonsin förekommit hos oss, ty den gillas högt av alla samhällsklasser, adel, borgare och bönder. I en småningom urvattnad form lever

den kvar till mitten av 1800-talet, ja, på bondgårdarna till 70-talet. Sedan gör både herremän och bönder försök med de nya efterklangsstilarna, som avlöser varandra i snabb följd.

En specialforskare, docenten E. Jutikkala, har gett vår herrgårdskultur ett mycket berömande omdöme. Finlands herrgårdar, säger han, ha vid sidan av våra prästgårdar varit "centralhärdar för all andlig och materiell odling i omnejden; ute i socknarna ha de spritt kännedom om mer utvecklade jordbruksmetoder, med dem som förebild har den folkliga byggnads- och inredningskonsten strävat mot nya mål — — —; i intim kontakt med socknarnas prästerskap ha deras [herrgårdarnas] ägare ställt sig i spetsen för allmännyttiga företag eller lett sockenstämmorna och där fört utvecklingen av fattigvård och folkbildning framåt, eller också ha de genom donationer gett det materiella underlaget för sådan verksamhet". Jutikkala för här i främsta rummet de ljusa sidorna av herrgårdarnas sociala verksamhet i synfältet. Självfallet har det också funnits skuggsidor i en individuellt så växlande företeelse, men i stort sett kan herrgårdarnas kulturfrämjande insats bejakas av en opartisk historieskrivning.

*

Utom kust- och skärgårdsbrämer i Nyland och Åboland omfattar vår svenskbygd hela landskapet Åland. Härtill kommer i Syd-Österbotten en trettiomila kustremsa av ett par mils djup. Förutsättningarna för uppodling är mycket olika i de skilda landsdelarna. Skärgården är överallt utom i det östliga Åboland starkt

bergbunden och odlingsfläckarna döljer sig i upplandade vikar och uttorkade kärrmarker. De många små ådalarna i Nyland vidgar sig ställvis till ymniga slätter, men mestadels ligger de vidaste odlingsjordarna längre uppåt land, på den finska sidan om språkgränsen. Fasta Åland, det forna "vattenlandet", genomkorsas av upplandade sund och fjärdar, som i nutiden uppvisar stora odlade ytor.

I Österbotten är kustbrämet liksom i Nyland ett smalbrutet land, men höjdsträckningarna är här lägre. Tilllandningen har skett snabbare än i södra Finland på grund av den starkare landhöjningen och uppslamningen i ävarnas mynningsområden. Vida "fladar" (grunda fjärdar) övergår sakta men säkert till sumpiga strandängar och längre fram genom torrläggning till bördiga hövallar och åkrar. Den mesta odlingsjorden i Österbotten ligger dock på ådalarnas slättmarker, som har torrlagts genom sekellång kultur. Bebyggelsen har helst bitit sig fast vid åmynningarna, där de skilda byarna kunnat växa ihop med varandra, medan "åskatan" (ådalens övre del) i sekler har fått vänta på stadig bosättning. Där har bönderna endast bärgat spridda skogsängar eller nyttjat betet vid avlägsna fäbodvallar eller "vister".

Bosättningen i medelstora byar med ett halvt tiotal gårdar i var och en har i äldre tid varit den förhärskande, men i västra Nyland och i skärgården har ställvis helt små byar förekommit. Eljest har fisket som huvudnäring gett upphov till verkliga storbyar med ett eller ett par tiotal stomhemman i varje grannelag. Fiskaren behöver inte på samma sätt som åkermannen bo nära sin arbetsplats: han färdas dit med båt och på de flesta

håll har vattenlotterna eller "dräkterna" (av notdräkt) växlat mellan grannarna i en given ordning, som ofta har varit uråldrig. Varje granne har på det sättet haft lika lång väg till sina vattenskiften. I Österbotten, där stomhemmanen under seklens lopp har kluvits gång på gång, finns det fiskarbyar med upp till ett åttiotal bönder, som alla hämtar en stor del av sin näring från sjön.

Byarna i det nyländska kustlandet ligger vanligen i ådalarna. Ibland har de vuxit ut till täta radbyar, som följer åbrädden eller landsvägen åt. Om det nära åslätten med dess åkerflak ligger en grusås eller en jämn bergknöle, har nybyggarna gärna lagt sina tomter där för att få fast och torr byggnadsgrund. Bebyggelsekärnan har kallats "storbyn" i motsats till de "backar", där utflyttare efter storskiftet på 1700-talet eller i nutiden slagit sig ner. Det gamla skiftet rev så gott som aldrig upp byarna, men nyskiftet har i stället ofta gjort det, så att byarna har fått ett helt nytt utseende, med de enstaka gårdarna utplacerade på skiften. Ställvis står de gamla storbyarna dock så pass orubbade, att man kan göra sig en bild av bylivet i den gamla goda tiden, som visserligen inte gav något större värde åt det som numera menas med allmän hygien. Däremot kunde de täta byklungorna skapa en hemtrevnad av eget slag, om också samboendet ofta nog ställde stora krav på grannsämjan. Ibland hör man en utflyttad gammelmora tala om den trivsel som hon miste, då hon flyttade ut till sin nya boplats.

I äldre tid låg många bondgårdar inklämda på så trånga tomter mellan grannarna, att det påverkade hela

byggnadssättet. Förr eller senare blev gårdstunet kringbyggt, då man helst förlade alla hus till tomtgränserna. Gårdsplanens form var äldst oregelbunden, men i en del byar har en reglering skett, som skapat något så när rätvinkliga gårdsplaner. Under inflytande av renässansens krav på symmetri — tidigast förverkligat på herrgårdarna i södra Finland — började man tillämpa tanken, att husen på en tomt helst borde ställas "i vinkel" mot varandra.

Inom varje landsdel var allmogens byggnadssätt rätt likformigt, man kunde med alla skäl tala om ett byggnads*skick* eller om "landets sed" i byggnadsfrågor. I Nyland och Åboland förekom den gårdstyp, som man i Sverige har kallat götisk, d. v. s. den långsträckta gårdsplanen innesluter även ladugården och kreatursfållan, som skiljas från mangården genom ett stängsel. I Österbotten har man vanligen byggt sina gårdar enligt den typ, som har blivit kallad nordsvensk. Den fyrkantiga gårdsplanen har omgivits av man- och ladugårdshus utan någon skiljegård. Någon kreatursfålla har man inte haft på gårdstunet, utan kreaturen har vanligen hållits i sommarfähus i byns utkant eller på avlägsna fäbodvallar. Det förefaller som en orsak till denna ordning vore det fuktiga sommarklimatet i Österbotten, som skulle göra närheten till djurhusen mycket besvärligare än på sydkusten, där sommarluften är torr.

Mångenstädes har det vuxit fram en fast ordning för husens placering på tomten. Närmast byvägen och jämsides med den ligger en bodlänga med en överbyggd port på ena sidan och stallet bortom porten. Boningshuset, "bondstugan", ligger vinkelrätt mot bodraden och

mittemot den på andra sidan om tunet ladugården, bestående av fähus och foder- eller sveplada med en port mellan de båda husen. Gårdsplanens fjärde sida, mittemot bodraden, upptas av en lillstuga och några lider. En sådan gård kunde vara alldeles tätt kringbyggd, och om det skulle uppstå några tomrum mellan husen, fylldes de ut med ett manshögt plank. Då portarna stängdes till natten var en sådan gård en verklig borg, som gav skydd mot "odjuren", vargarna, och även mot mänskliga fridsstörare. Detta byggnadssätt är gammalt i Österbotten, redan i början av 1600-talet fann Sveriges äldste fornforskare Bureus sådana "inbyggda" gårdar i Tornedalen. De finnas såväl på svenskt som finskt område, och man synes vara berättigad att se deras uppkomst mot bakgrunden av de likartade natur- och odlingsförhållandena.

Den kringbyggda gården gav gott vindskydd på de skoglösa åslätterna i Österbotten. Byggnadernas placering kring tunet hade också den fördelen att husbonden och värdinnan hade så kort väg som möjligt från farstubron till bodarna och djurhusen. En nackdel var att snön kunde samlas i drivor på gårdsplanen och att åkföret alltid var dåligt i portgången. En nyare tid har dock mest fäst sig vid skuggsidorna hos de inbyggda gårdarna och de står numera kvar endast i de mest konservativa bygderna.

Den kringbyggda gården sammangår på ett oförlikneligt sätt med landskapet, den utgör själv en sluten kulle på slätten. De ännu kvarstående gårdarna har i de flesta fall timrats i början av 1800-talet, på en tid då sambandet med den gamla allmogetraditionen överallt var

starkt. Bönderna i Österbotten reste som hus- och skeppstimmermän runt halva riket och mottog goda intryck också i andra nejder, framför allt av empirestilen med dess lugna proportioner. Bondstugan byggdes därför med symmetriska fönstergrupper och regelrätta taklister, som vackert avslutade de tunga taken med deras takved av stadiga gråglänsande sågbräder. Bodarna vid stallporten timrades med loft och svalgång och var utan gensägelse bondgårdens vackraste hus. Över det hela vilade en lugn ändamålsenlighet och ärlighet. Äldst var gårdarna helgrå, senare begynte man rödfärga dem med slamfärg. Fönster- och dörrfoder strökos vita och likaså listverken. Dörrarna äro ofta små konstverk, som erinra om timmermansvandringarna söder ut och om skulpturerna på segelfartygens akterspeglar och kajutor.

Den vanligaste planformen för boningshuset var parstugan: ett hus med två stora gavelrum och mellanliggande farstu. Vardagsrummet kallades vistar- eller vistasstuga och finrummet i andra gaveln framstuga. Det saknade ofta eldstad och kunde således endast användas som gästabudsrum om sommaren. Däremellan var det kläckammare och förrådsrum, med andra ord en direkt efterföljare till den förrådsbod, som i enkla förhållanden intar framstugans plats. Inredningen var strängt traditionsbunden med sina två högsängar: dörrsängen för gårdens vuxna barn och möjligen förefintliga tjänare samt innersängen för föräldrarna och småbarnen. Platsen mellan den väldiga ugnen med dess öppna spisel och innersängen heter *sinchagolvet* (kortgolvet) och är kvinnornas särskilda område i stugan. Tidigare löpte långbänkar kring väggarna, medan sto-

larna var högst få. Denna interiör, med ytterligare några blomsterbemålade skåp och med "*fällåten*" (förlåtar) av färgrika yllevävnader för högsängarna, var i sitt slag lika lugn som träborgen själv till det yttre, allting var äkta och samhörigt med själva marken. Nu har moderniseringen mönstrat ut det mesta också ur interiören utom i några gammalmodiga socknar, där man t. o. m. kan få se kvinnorna i vardagslag gå i färgrika sockendräkter, en förmodligen ensamstående relikt av gammalt folkliv i de nordiska länderna.

Självfallet måste bondgården moderniseras, den måste göras ändamålsenlig enligt nutidens krav, men de skönhetsvärden, som gångna släkled har uppnått, borde inte tankelöst kastas över bord. För att nå dessa mål har en bostadsförening bildats med Svensk-Finland som verksamhetsfält. Den kom likväl till under en bister tid, strax före det stora kriget, och ännu har dess verksamhet inte hunnit sätta många spår.